

Yapım Eki Gibi Kullanılan Bulunma Durumu Eki

PROF. DR. HAMZA ZÜLFİKAR

teden beri Türkçenin ekleri, yapım ekleri ve çekim ekleri diye iki ana grup altında toplanır. Bunlardan durum (hâl) ekleri, çekim ekleri başlığı altında ele alınır ve bir yapım eki olmadığı yeri geldiğinde vurgulanır. Bu tespite karşılık durum ekleri içinde yer alan bulunma durumu eki *-da* (*-de, -ta, -te*) ile ayrılma (çıkma) durum eki *-dan* (*-den, -tan, -ten*) yapım eki görevinde de kullanılmıştır.

Bunlardan *-da* (*-de, -ta, -te*) ayrılma durum eki aşağıda verilecek örneklerde görüleceği gibi bir yapım eki gibi Cumhuriyet Döneminde birtakım kelime ve terimlerin türetilmesinde kullanılmıştır. Bunların yanında vaktiyle *evvelemirde, raddelerinde, akabinde* örneklerinde olduğu gibi bir yapım eki gibi kullanılmış örnekler de bulunmaktadır.

Burada *-da* (*-de, -ta, -te*) ayrılma durum ekinin bir yapım eki gibi kullanılması konusunu seçmemin sebebi, terim türetirken bu ekten de yararlanma isteğinin bulunmasıdır. Değişik alanların öğretim üyeleri, terim türetirken önerdikleri Türkçe terimlerin yapıcı doğru olup olmadığını soruyorlar. Kurullarda beraber çalıştığımız bilim adamlarının önerdiklerinin arasında *-da* (*-de, -ta, -te*) ekinden yapılmış terimler de yer alıyor. Her ne kadar bu bir çekim ekidir, bu ekten terim türetilmez gibi bir kanı taşısam ve bunu ifade etsem de ileri sürülen mevcut örnekler karşısında onlara doyurucu bir yanıt vermem gerekiyordu. Bunun üzerine böyle bir araştırmayı ortaya koymaya çalıştım.

Eski dil bilgisi yazarları, bulunma durumuna *mefulünbih* demiş ve yalnızca *evde, kapıda, mektepte* gibi bazı örnekler vermiş. Çağımızda dil bilgisi yazarlar da aynı yolu izlemiş, birkaç örnek vermekle yetinilmiş, ekin görevleri, işlevleri üzerinde durulmamıştır. Biri, öteki yayının etkisinde kalmış, bilinenler tekrar edilmiş, kısa bazı açıklamalarla konu geçiştirilmiştir.

Bunların dışında Z. Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri* (TDK, 2007) adlı kitabında bulunma durumu ekiyle ilgili cümle örnekleri verilmiş, bu ekle kurulu kelimeler işlevlerine göre tasnif edilmiştir (289. s.). Ayrıca Z. Korkmaz,

Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları (TDK 1994) adlı kitabında bulunma durum ekiyle kalıplaşmış örnekleri işlemiştir. Hocamızın *-da* (*-de, -ta, -te*) ekleriyle kurulmuş örnekleri arasında tarihî metinlerden (*yarındası*) ve halk ağızlarından 'her gün' anlamında (*künde*) gibi alınmış kelimeler de yer almaktadır (13. s.).

Ayrıca Muhittin Bilgin'in *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, (Kültür Bakanlığı yayını, 2002) adlı kitabında bulunma durum ekinin görevleri örnekler verilerek sınıflandırılmış, ekin yapım eki işleviyle ilgili olarak *gözde, sözde* gibi kelimeler üzerinde durulmuştur (209. s.).

Dil bilgisiyle meşgul olan birçok yazar, konunun her ele alınışında bu özelliği görmüş, ancak örneklerin toplanıp değerlendirilmesine gidilmemiştir. Başlık, durum ekleridir ama bu durum ekleri arasında aynı özelliği gösterenler olduğu gibi farklı özellikte olanlar da var. Konunun bu yanı gereği gibi ele alınmamıştır. Örnek olarak *-da* (*-de, -ta, -te*) ekleriyle kurulmuş bazı kelimelerin gene bir durum eki olan yükleme durumu ekiyle *-ı* (*-i, -u, -ü*) karşılaştırıldığında aralarında büyük farklar olduğu görülür. Aslında her ikisi de durum ekleri başlığı altında toplanır. Oysa yükleme durumu ekinin geçişli bir fiille doğrudan bağlantılı olduğu, üzerine herhangi bir ek gelmediği, bunun sıfat yapan örnekleri bulunmadığı, zarf olarak kullanılmadığı, kelime sınıfını değiştirmedeğini görürüz.

Tamlayan eki (*-ın, -in, -un, -ün, / -nın, -nin, -nun, -nün*) de böyledir. O da iki adın veya bir zaminin bir adın bağlantısını kurar ve üzerine başka ek gelmez, sıfat, zarf yapmaz, kelime sınıflarını değiştirmez. Buna karşılık bulunma durumunda *-da* (*-de, -ta, -te*) ekleri ile ayrılma (çıkma) durumu *-dan* (*-den, -tan, -ten*) eki ortak özellikleri bakımından bir birine yakındır. Her ikisinden de ad, sıfat yapılabilir, eklendikleri kelimelerin sıfat, zarf olarak kullanılmaları mümkündür. Ayrıca bu son iki durum eki - bulunma ve ayrılma (çıkma) eki - birçok kavramın karşılanmasında yapım eki işleviyle kullanılmıştır.

Durum ekleri, bu ortak veya farklı özellikleri bakımından dil bilgisi kitaplarında ele alınıp sınıflandırılmamış, bu konuda herhangi bir çalışma da yapılmamıştır. Dil bilgisi kitabında bulunma durum ekinin yapım eki olarak kullanılması diye bir başlık açmak, klasik dil bilgisi anlayışımıza ters düşse bile yanlış sayılmamalıdır. Meseleye bu gözle bakıldığında Türk dil bilgisinde önemli genişlikte olan bu tür eksiklikler, insanı dil bilgisi çalışmalarında henüz istenilen düzeye gelinmediği fikrine götürüyor.

Bu yazı için derlediğimiz iki yüzün üzerinde *-da* (*-de, -ta, -te*) ekli kelimelere baktığımızda bunun bir yerde bulunma kavramıyla bir ismi fiile (*masada*

oturmak) bağlamak dışında kalıplaşarak ad, sıfat, zarf görevinde kullanıldığı ve değişik özellikler taşıdığı, farklı anlamlar kazandığı görülüyor. Bunlardan geçende veya geçenlerde, ikide birde, arada sırada örneklerinde olduğu gibi zarf görevinde kullanılanlar çoğunluktadır. Sözde kelimesi de bunlardan biridir. Bugün basında reddedilen, kabul edilemeyen bazı iddialara karşı sık kullanılan sözde, bulunma eki -de ile kurulmuş ve güya kelimesine karşılık olarak dile yerleştirilmiştir. Bugünkü yazımıyla güya (< gûyâ) diye bildiğimiz kelime, “söylemek” anlamında Farsça goften fiiliyle köktedir. Arapça kökenli tenvin ile kurulmuş esasen zarfı yerine ileri sürülmüş bir karşılık da aslında sözüdür. Örneklerden bir bölümü de beşibiryerde veya beşibirarada örneğinde olduğu gibi doğrudan bir addır.

Bulunma durum ekiyle kalıplaşarak yeni bir anlam kazanmış öteki örneklerden birkaçı şunlardır: yerinde, beklemede, sayende, birlikte, yüzde, gözde vb. Bir başka örnek olan payda matematik terimi olarak Cumhuriyet Döneminde mahreç karşılığı türetilmiştir.

210

Şimdi bir çekim eki olan bulunma durumu ekinden türetilmiş ve kullanıma girmiş farkındalık kelimesine bakalım. Bu kelimenin yapısının doğru olmadığı söylenir. Aynı görüşte olmamın yanında birliktelik, ondalık, yüzdellik, öndelik gibi öteki yeni kelimeler karşısında biraz düşünmek gerekiyor. Durum ekleri üzerine başka ekler gelmezken bunlara soyut ad yapma eki -lık (-lik) eki getirilmiştir. Hatta bu yapılar üzerine birliktelikten, yüzdesine, ondalıklar örneklerinde görüldüğü gibi yeniden durum ekleri, iyelik ekleri ve çokluk eki getirilebilmiş. Oysa bulunma durumu eki bir durum eki olarak bir yerde bulunma işleviyle üzerine başka ek gelmez. Örneklerle baktığımızda söz konusu bu tür kelimeleri yapıca doğru bulmamamızın bir anlamı kalmamaktadır. Önceki dönemlerde türetilmiş kelime ve terimlere yenilerinin katılmasının önüne geçmek her hâlde mümkün olmayacaktır. Yeri geldiğinde birliktelik, ondalık, yüzdellik, öndelik örnekler kanıt olarak gösterilecektir.

Örnekler arasındaki “avans” anlamında öndelik ilgi çekicidir. Burada -de ve -lik birlikte bir birleşik ek gibi düşünülmelidir. Aynı durumu bahçedeki saksı örneğinde de görüyoruz. -da-ki âdetâ sıfat yapan bir birleşik ek olmuştur.

Eldeki örnekleri gereği gibi değerlendirmek için önce şu hususta anlaşmamız gerekir:

Bulunma, ayrılma durum ekini almış bir ad bir fiille bağlantı kurduğunda Yenimahale’de oturuyorum örneğinde olduğu gibi bir yer, bir mahal, bir mevki belirtir. Bu bakımdan eki, bulunma durumu eki olarak değerlendiririz. Böyle bir şekil, sözde iddialar, ayakta tedavi, gözde öğrenci, fırında makarna örneklerinde

sıfat görevinde kullanılmıştır.

Bunun yanında *bir nefeste içti, sağda solda gezinip duruyor, ilk bakışta tanıdık, eninde sonunda bizim düşüncemizi kabul etti* örneklerinde ise bulunma durumu ekli kelimenin zarf görevinde kullanıldığını, artık bir çekim eki durumundan olmadığını görüyoruz. Üstelik bir de anlam değişmesi söz konusu oluyor. Kısaca hem sıfat hem de zarf yapma görevini yükleniyor. *Türkçe Sözlük*'e bu tür kelimelerin alınıp alınmaması bu özelliklerden hareket ederek karar verilebilir.

Bu arada şöyle bir soru sorulabilir:

-da (-de, -ta, -te) ekini almış *evde, sınıfta, kapıda* gibi yapılar Türkçe sözlükte birer madde başı olarak alınmazken “değersiz” anlamında *solda sıfır*, “nadir” anlamında *binde bir*, “yardımıyla” anlamında *sayesinde* gibi kelimeler *Türkçe Sözlük*'te neden madde başı olarak alınmış ve tanımlanmış?

Demek ki bunlarda bir anlam değişmesi olmuş, üstelik bu tür kelimelerin sıfat ve zarf olarak kullanılmaları dikkate alınmış, kelime sınıfı değişmiştir.

Bir başka soru ise acaba bütün bu tür yapılar sözlüklerde yer alabilmiş mi?

Buna olumlu bir yanıt vermek mümkün değildir. Çekim eki görevi dışında zarf, sıfat, ad olarak kullanılan ve anlam değişmesine uğrayan pek çok kelime de henüz sözlüğe girmemiştir. Aşağıdaki bu konuya değinilecektir. Önce eldeki örnekleri anlamdan, görevden ve işlevden hareket ederek ele almaya çalışalım.

I. Yapı özellikleriyle *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Yukarıda da değindiğimiz gibi *-da (-de, -ta, -te)* ekinin esas görevi bir adla fiil arasına yer bildirme anlamıyla bir bağlantı kurmaktır. Bunun dışında *-da (-de, -ta, -te)* deyimlerde, birleşik fiillerde kalıplaşmış olarak kullanıldığı gibi ikilemeler biçiminde de dilde yer almaktadır.

Örnekler arasında ikinci kelime eksiz, ilk kelime bulunma durum ekiyle kurulu farklı bir yapıda kelimeler de var. Aslında dil bilgisinde bu yapıya bir ad verilmesi gerekir. İsnat grupları diye adlandırılmış *sırtı pek, gözü açık, karnı tok* gibi yapılar benziyorsa da söz konusu olan kelimeler *-da (-de, -ta, -te)* eki getirilmiş kelimelerden yapıcı farklıdır. *Sahanda yumurta, fırında makarna, çantada keklik* birer adıdır. Asıl bu yapılar terim türetmede işe yarayacaktır.

Yukarıdaki örnekler dışında *binde bir, yüzde bir, solda sıfır, ikide bir* gibi birtakım önekler daha var ki bunlar da dil bilgisi kitaplarında bir araya getirilip adlandırılmamış ve değerlendirilmemiştir.

Hayatta inanmam, dünyada kabul etmem diye yaygın kullanımlarda bulunma durumu eki *-ta (-da)* ada gelerek zarf yapmış, yapım eki görevinde kullanılmıştır.

A. Deyimlerde, birleşik fiillerde *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Bir başka sorunu var ki asıl açıklanmaya, üzerinde durulmaya muhtaç bu konudur. Deyimlerde, birleşik fiillerde *-da (-de, -ta, -te)* ekinin durumu. Taradığım örnekler arasında *laf aramızda* ve bu biçiminden Türkçeleştirilmiş *söz aramızda* kelimesi var. Ancak *Türkçe Sözlük*'te *söz aramızda* kelimesine yer verilmemiş. *Aramızda dağlar var* örneğindeki *aramızda* ile *söz aramızda* örneğindeki *aramızda* anlamca birbirinden farklıdır. Bu, tek başına *aramızda* biçiminde de kullanılıyor. *Söz aramızda* veya *laf aramızda* biçimi *söz aramızda kalsın*, *laf aramızda kalsın* deyiminden kısaltılmış olduğu bir gerçektir. Ancak görüldüğü gibi emir kipindeki *kalsın* fiili kullanılmadan, tek başına *söz aramızda* veya *aramızda* bir kavrama ad olmuştur. Bir deyime dayanmakla birlikte anlamca farklılaşmış, kısaltılmış örnekleri de derlediğimiz malzemeye katmamız gerekir.

Bir başka örnek verelim. Birer deyim olan *elde tutmak*, *elde bulundurmak* veya bir birleşik fiil yapısında *elde etmek* biçimlerinden hareket edilerek Cumhuriyet Döneminde bir matematik terimi olarak *elde* türetilmiş. *Elde*, “çarpma ve toplama işlemlerinde bir sonraki rakama katılan sayı” anlamında *Türkçe Sözlük*'te madde başı yapılmıştır. Bu örnek de gösteriyor ki bazı deyimlerden kısaltılmış örnekleri ayrıca araştırıp sözlüklere bir madde başı sözü olarak katmamız gerekir. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te *elde*, maddeler arasına alınmamıştır.

Havada kalmak deyiminde geçen *havada* “boş, dayanaksız” anlamında da tek başına kullanılmaktadır. *Türkçe Sözlük* maddeleri arasında *havada* yoktur.

Ağzı kulaklarına varmak deyimini yararlanılarak bir görünümü anlatmak üzere yalnızca *ağzı kulaklarında* biçiminde de kullanılır ve bu yapısıyla *Türkçe Sözlük*'te yer alır.

Resmî nikâh veya mahkeme duyurularda “ilan safhasında” anlamında *askıda* sözü kullanılır. Son zamanlarda “fırın, kahvehane vb. benzeri yerlerde bırakılan ve ücreti başkaları tarafından ödenen (ekmek, çay gibi ihtiyaç maddeleri) için *askıda* sözü kullanılmış. *Türkçe Sözlük* bu anlamıyla *askıda* terimini maddeleri arasına katmıştır. Aslında bu kelimedede *askıda kalmak*, *askıda bırakmak* deyimlerinden kısaltılmıştır. Resmî nikâh veya mahkeme duyurularda kullanılan *askıda* bu ikinci anlamıyla da sözlüklere girmelidir.

Elde avuçta kalmamak deyimini de *elde avuçta bu kadar* örneğinde görüldüğü gibi fiilsiz kullanılabilir. *Keyfi yerinde olmak*, *yerli yerinde olmak*, *farkında olmak* birleşik fiillerinden *keyfi yerinde*, *yerli yerinde*, *farkında* tek başına kullanılabilir. *Türkçe Sözlük*'te, *farkında* kelimesi madde başı olarak alınmamış, Buna karşılık *keyfi yerinde* ve “münasip” anlamında *yerinde*, *yerindelik* kelimeleri

maddeler arasına katılmıştır. Sözlüklere alınan bir madde de *farkındalık*’tır. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te *askıda*, *farkında*, *yerindelik*, *farkındalık* yer almazken *yerinde* kelimesi madde başı olarak sözlüğe girmiştir.

İyi bir tarama yapıldığında *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) ekli kalıplaşmış bu örnekler üzerine başka yapım eklerinin getirildiği örnekler rastlanabilir. Örnek olarak ‘avans’ karşılığı *öndelik* ‘zılliyyet’ karşılığı *eldecı* örneklerine bakıp *bir ölçüdelik*, *bir anlamdalık* veya *ayrı andalık* gibi kullanımlar bulunabilir.

B. İkilemelerde *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) bulunma durumu ekli kelimeler

Ekin Türkçede kazandığı değişik özelliklerin bir başka boyutunu ikilemelerde görmekteyiz. *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) bulunma durum eki ikileme yapısındaki kelimelerde *arada sırada* örneğinde olduğu gibi bir zarf görevinde kullanılmaktadır. *Arada sırada Türkçe Sözlük*’te bir madde başı olarak alınmış. Bunun gibi “seyrek” anlamında *bayramda seyranda* ikilemesi de var. *Türkçe Sözlük*’te *arada sırada*, *bayramda seyranda*, birer madde başı olarak alınmış ve zarf olarak işaretlenmiş, aynı yapıda *dağda bayırda* ikilemesine yer verilmemiştir.

Türkçe Sözlük’te bulunan *kıyıda köşede* veya *kıyıda bucakta* ikilemelerinin yer bildirme özellikleri ağır basmakta ve ad olarak nitelenmesi gerekmektedir. Buna ad olma özelliğiyle *Türkçe Sözlük*’e alınmayan *elde avuçta* örneğini de katalım.

Sözlüklere henüz girmeyen ve aşağıda dizin bölümünde verilmiş olan bu tür kelimelerin kurullarda gündeme alınması, tartışılıp değerlendirilmesi gerekir.

II. Anlam özellikleri bakımından *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) bulunma durumu ekli kelimeler

A. *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) bulunma durumu ekli kelimelerde zaman kavramı

Önce iki örnek üzerinde *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) bulunma durumu ekinin zaman kavramı bakımından kelimeye katkısının ne olduğunu değerlendirmeye çalışalım. *İstikbalde* ve bugün onun karşılığı olarak kullandığımız *gelecekte* kelimelerinde *-da* (*-de*, *-ta*, *-te*) eki bulunma durumu görevinde olup kelimeye zaman kavramı katmamaktadır. Kelimeler zaten zaman bildiriyor denebilir. Ancak mecaz anlamlar kelimelerin özünde gizlidir. Ayrıca *istikbal* ve *gelecek* bu yapılarıyla birer addır. Bir de *aynı zamanda* kelimesine bakalım *-da* eki gene bulunma bildiriyorsa da yukarıdaki *istikbal*, *gelecek* örneklerinde olduğu gibi değildir. *Aynı zaman* tek başına değil de *-da* ekiyle birlikte dilde kullanılıyor ve bu ekle kalıplaşmış “Hemen ardından, arkasından” anlamındaki *akabinde* örneğinde de *-inde* ekleri kelimeyle bütünleşmiş, Arapça kökenli ‘*akab*’ tek başına kullanılmıyor. Bu özelliklerine rağmen *gelecekte istikbalde* bu biçimleriyle sözlüklerde madde başı olmazken *aynı zamanda* ve *akabinde* madde başı olarak

sözlüklerde yer almıştır. Bir başka önemli özellik ise *aynı zamanda* ve *akabinde* bulunma durum eki aldıklarına göre ad olmaları gerekirken birer zaman zarfı görevindedir. Bu özellikten dolayı söz konusu kelimeler farklı sayılmalı ve sözlüklere alınıp tanımlanmalıdır.

Bu açıklamaların ışığında *günümüzde*, *gününde* kelimelerini ele alalım. Sözlük, *günümüzde*, *gününde* kelimelerini bir madde başı olarak neden almamış?

Yukarıda açıklanan *akabinde* kelimesinin öteki şahısları (*akabimde*, *akabimizde* vb.) yapılamadığı için *akabinde* biçiminde bir kalıplaşma (klişeleşme) söz konusu olduğu ileri sürülerek bu kelime sözlüğe bir madde başı olarak girmiş. Bu durumu *günümüzde*, *gününde* kelimesi üzerinde düşünelim. *Gününde*, *gününde*, *günümüzde*, *gününde*, *günlerinde* biçiminde iyelik ekleriyle kelime kullanıldığında *günlerinde*, *gününde* sözlerinde anlam bakımından bir değişme olmamış ama *gününde* ve *günümüzde* kelimelerinin yeni bir anlam kazandığı hissedilmektedir. Bu durumda *günümüzde*, *gününde* kelimelerinin sözlüğe girip girmeyeceği düşünülmelidir. *Vaktinde* kelimesinin *Türkçe Sözlük*'e girmiş olmasına bakıp *gününde* kelimesini de sözlükte bir madde başı yapmak gerekiyor. Bunun gibi *günümüzde* sözünde “içinde yaşanan günler, haftalar, aylar, yıllar” anlamı söz konusudur. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* de *günüde* ve *günümüzde* kelimelerini almamış. Ama *vaktinde* kelimesini *vakit* maddesi içinde vermiş. “Tam zamanında, beklenen saatte” anlamını kazanan bu kelimenin madde başı yapılması gerekir.

Türkçe Sözlük'te *hakikatte* maddesi yok, onun *günümüzde* karşılığı olan *gerçekte* ise sözlüğe alınmış ve tanımlanmış. Her ikisinde de bulunma durumuyla kelimenin anlamında gelişme olmuş. *Saniyesinde Türkçe Sözlük*'te yok *dakikasında*, *saatinde* var. Bunları birlikte düşünmek gerekiyor. Aslında *haftasında* kelimesi de *Türkçe Sözlük*'e girmelidir. Bu, “Bir sonraki hafta, içinde bulunulan haftayı izleyen ilk hafta” anlamındadır. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* bu kelimeyi *hafta* maddesi içinde almış, ancak sözlükte bunu madde başında vermeliydi.

“Kolaylıkla alınacak, bulunacak” anlamında *el altında* kelimesi de yeni bir anlam kazanmıştır. *El altında bulundurmak* deyiminden kısaltılmıştır. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* tek başına *el altında* kelimesini almamış. *Türkçe Sözlük*'te ise *el altında* kelimesi bir madde başı yapıp tanımlanmıştır.

Üzerinde düşünmemiz gereken örneklerden biri de *çocukluğumda*, *gençliğimde*, *ihtiyarlığımda* kelimeleridir. Bunların da sözlüklerde birer madde olmamasını kestirmek güç değildir.

Eski sözlükler bu tür kelimeleri hiç dikkate almamıştır. Dolayısıyla eski

Türkçe sözlüklerin söz varlığı kısıtlı kalmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca sözlüklerin söz varlığının kısıtlı olduğundan sürekli şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetler giderek azalmış, taramalarla *Türkçe Sözlük* bugün istenen düzeye gelmiştir. Bununla birlikte önce sözlük maddesinin ne gibi özellikler taşıdığı, hangisinin sözlükte bir madde başı olacağı üzerinde daha ayrıntılı düşünmek gerekir. Taramalara girişmeden mevcut sözlüklerden kelime aktarmakla söz varlığı geliştirilemez. Üzerinde durduğumuz örneklerde görüldüğü biraz da işin bilimine eğilmek, Türkçenin inceliklerine dalmak gerekir. Bugüne kadar bu tür incelikler üzerinde yeterince durulmamıştır. Dizin bölümünde görüldüğü gibi 50'ye yakın *-da (-ta)* ekli kelime sözlükte yoktur.

Sözlükte bu tür kelimeler ele alınırken koşutluk aranmalıdır. Sözlüğe *evvelinde* ve *sonunda* kelimeleri alfabetik sırsında alınmış. Koşutluğa dikkat edilmiş. Bu yerinde uygulama yanında sözlüğe *dakikasında*, *saatinde* alınmış, *saniyesinde* alınmamış. *Ayda yılda bir* sözlükte var, *yılda bir*, *ayda bir*, *haftada bir* sözlükte yok, *Türkçe Sözlük*'te *günde* var *günde bir* yok Bu durum, kelimeler arasında bir koşutluk aranmamasından, ortak özellikte olan kelimeler birlikte değerlendirilmediğinden kaynaklanmıştır.

B. *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimelerde tarz, durum kavramı

215

Bulunma durumu ekiyle kalıplaşmış, yeni anlamlar kazanmış *birlikte*, *el altında*, *keyfinde*, *evi sırtında*, *o sayede*, *ilk bakışta*, *bir bakışta*, *bir çırpıda* gibi örneklerden *evi sırtında*, *keyfinde* örnekleri cümlede ad olarak kullanılır. *birlikte*, *o sayede*, *ilk bakışta*, *bakışta*, *bir çırpıda* örnekleri ise zarf görevindedir. Bu tür örnekler bir durumu bir tarzı, bir davranışı anlatan sözlerdir.

C. *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimelerde ölçü kavramı

Ölçü kavramı bu tür kelimelerin içeriğiyle doğrudan ilgili olmakla birlikte yapı bakımından kelime içinde bir birlik oluşturmaktadırlar. *üçte bir*, *dörtte bir*, *ellisinde*, *binde bir* vb. Bu tür örnekler ölçü kavramıyla cümlede bir yandan zarf öte yandan sıfat görevindedirler.

III. Cümledeki görevleri bakımından *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Bulunma durumu ekiyle kalıplaşarak ortaya çıkan örnekler cümlede ad, sıfat, zarf, bağlaç olabilmektedir.

A. Ad görevinde *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Bulunma durumu ekli kelimeleri cümledeki görevinden bazen de yapıya bakarak tespit edebiliyoruz. Örnek olarak "avans" karşılığı *öndelik* bu yapısıyla bir addir. "Beş tam altının bir bütün altın biçiminde döküldüğü süs

eşyası” anlamında *beşibiryerde* veya *beşibirarada* kelimeleri birer addır. *Türkçe Sözlük*'e girmemiş *beklemede*, *baskıda* örneklerini de burada sayabiliriz. Bunlar gerektiğinde sıfat olarak da kullanılabilir.

B. Zarf görevinde *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Örneklerin büyük bir bölümü cümlede zarf görevinde kullanılmaktadır. Örnek olarak *aynı zamanda*, *evvelimde* ve *akabinde* bulunma durum eki aldıklarına göre ad olmaları gerekirken birer zaman zarfı görevindedir. Bu özellikten dolayı söz konusu kelimeler farklı sayılmış ve sözlüklerde de bu özellikleri tanımlanmıştır. İlk bakışta *çocukluğunda*, *gençliğinde*, *yaşlılığında*, *ihtiyarlığında* biçiminde yapıcı benzerlik gösteren bu kelimeler de kalıplaşmış birer örnek gibi görünmektedir. Bu biçimler *çocukken*, *gençken*, *yaşlanmışken*, *ihtiyarken* anlamları taşıyor. Bunlar artık bir ad olarak yer bildirmekten çok cümlede zarf görevindedir. Dolayısıyla bunların da eldeki malzemeye dahil edilmesi akla uygun geliyor. Öncesinde, sonrasında evvelinde yukarıdaki örnekler gibi iyelik ekleriyle kalıplaşmış biçimler sözlükte bulunmamaktadır. Bu tür örneklerin de değerlendirilmesi gerekir. *Verilen soruyu dakikasında yanıtladı* örneğinde *dakikasında* zarf görevindedir. *Vaktinde* kelimesinde de bu durum görülür. Örnekleri bir de bu bakımdan karşılaştırmalar yapılarak sınıflandırmalıyız.

Zarf görevinde kullanılan *bir lahzada*, *vaktizamanında* gibi bu tür kelimelerden bazıları artık dilde eskimiş örneklerdir. Derlenen malzeme içinde özellikle zarf görevinde kullanılan örnekler şunlardır:

Akabinde +, anında +, arada bir +, arada sırada +, aynı anda -, aynı zamanda +, ayda bir -, ayda yılda bir +, bayramda seyranda +, bir lahzada +, dakikasında +, esnasında +, evvelinde -, geçende +, geçenlerde +, günde bir -, günümüzde -, haftada bir -, ikide bir +, ikide birde+, kırk yılda bir+, nihayetinde+, evvelinde -, sonrasında -, öncesinde -, o esnada +, o saatte +, o sırada +, öğlende +, raddelerinde + saatinde +, saniyesinde -, sonunda +, sularında +, vaktinde +, zamanında +, vaktizamanında +, yılda bir- vb.

Artı işaretiyle gösterilmiş olanlar *Türkçe Sözlük*'te bulunanlar, eksi ile işaretlenenler ise bulunmayanlardır.

C. Sıfat görevinde *-da (-de, -ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimeler

Yapım eklerinin özelliklerinden biri, kelime sınıfını değiştirmektir. Örnek olarak *su* addır. Buna *-lı* yapım eki getirilerek yapılmış olan *sulu* sıfattır. *Seçmek* fiildir *-kin* ekiyle *seçkin* biçiminde sıfat türetilmiştir. Bir de bulunma durumu *-de* ekiyle yapılmış, *ceviz büyüklüğünde* sıfatına bakalım. *Ceviz büyüklüğünde dolu* örneğinde *ceviz büyüklüğünde* bir ismin başında sıfattır. *Sahanda yumurta,*

fırında makarna, çantada keklik örneklerinde görüldüğü gibi *-da(-de,-ta, -te)* bulunma durumu ekli kelimelerin bir bölümü de sıfat görevinde kullanılır. *Türkçe Sözlük*'te bulunmayan *kendinde* kelimesi birisinin durumu için 'uyanık' anlamında kullanılır. Dolayısıyla *kendinde* sıfattır ve sözlüğe alınmalıdır.

Yerinde örneğine bakalım. *Çatallar, bıçaklar dolaptaki yerinde* cümlesinde yer kavramı söz konusudur. Bu anlamın dışında *Yerinde bir cevap verdi* cümlesinde ise "uygun münasip" anlamı var. Bu anlamıyla *yerinde* sıfat görevinde kalıplaşmış olup sözlüklere bu anlamıyla girmiştir. Ancak yer bildirmesiyle ilgili anlam maddede verilmemeli. Aslında bu anlam *münasip bulmak* ve onun günümüzdeki karşılığı olan *yerinde bulmak* deyimine dayanmaktadır. Kelime kazandığı mecaz anlamıyla sözlüğe girmelidir.

Göz önünde görünmemeye çalış! örneğinde *göz önünde* yer bildirmesi bakımından bir addır. *Göz önünde "aşikâr"* anlamıyla sözlüklere alınmalı, yer bildirmesiyle ilgili anlam maddede tanımlanmamalı.

Yüzmede (dedikoduda, tavlada, edepsizlikte vb.) üzerine yoktur cümlesinde geçen ve bulunma durumu ekiyle kalıplaşan örneklerde anlam değişmesi söz konusu olmadığı için bu tür örnekler eksiltim (elips) sayılıp ayrı tutulmalıdır.

D. Bağlaç görevinde -da (-de, -ta, -te) bulunma durumu ekli kelimeler

217

Derlediğimiz malzeme içinde bulunma durumu ekli kelimelerden yalnızca biri bağlaç görevinde kullanılmaktadır. *Nerede sizin yaptıklarınız nerede onun yaptıkları* cümlesindeki *nerede ... nerede* bulunma durumu ekiyle kalıplaşmış bir kullanımdır ve sözlüğe bu yapıyla girmiştir.

Sonuç

Bulunma durumu ekiyle kalıplaşmış bu örnekleri ele almadaki amacım bundan sonra yapılacak terim çalışmalarından bu örnekler bakıp örneksene (analoji) yoluyla bazı yabancı terimlere Türkçe karşılıklar bulmaktır. Bilim adamlarınca öne sürülen örneklerin yapıcı, anlamca doğru ve kurallı olup olmadığına karar vermeden önce söz konusu ekin ayrıntılı olarak ele alınması gereğini duydum. Bu yapıları tespit etmede ad, sıfat, zarf olma özellikleri göz önünde bulundurulmalı ve bir ölçü olarak alınmalıdır. Elde edilen bu tabloyla örnekleri şimdi daha sağlıklı değerlendirebilir, yeni türetmelerde mevcut kelimeler örnek olarak alınabilir.

Dizin

Aşağıda bulunma durumu eki *-da(-de, -ta, -te)* ile anlamca ve yapıcı kalıplaşmış 200 civarda kelime bulunmaktadır. Önlerinde artı işareti olanlar *Türkçe Sözlük*'te bulunanlar; eksi ile işaretlenenler ise *Türkçe Sözlük*'e girmemiş kelimelerdir.

adam kıtlığında +
açıkta-kalmak +
ağzı kulaklarında +
akabinde +
aklı başında +
anında +
anındalık +
anide +
arada bir +
arada sırada +
arasında +
aralıkta -
aritmetik orta +
aslında +
askıda -
askıda kalmak +
askıda bırakmak +
aşağıda -
ayakta +
aynı anda -
aynı zamanda +

babında -
baliketine +
baskıda -
bayramda
seyranda +
belli oranda -
beklemede -
beraberinde +
beride - bk. ötede
beride
beşibirarada +
beşibiryerde +
beyninde +
binde bir +
bir anlamda+
bir arada+
bir boyda +
bir çırpıda+
bir hamlede+
bir lahzada +

birlikte +
birliktelik +
bir nefeste +
bir ölçüde +
bir solukta +
bir tahtada +
bir yerde-
bununla birlikte +
burada+
buracıkta +
bu meyanda +

canı cebinde +

dağda bayırda -
dakikasında +
dışarıda -
dünyada +

el altında +
el altında
bulundurmak +
elde avuçta -
elde avuçta
kalmamak +
elde kalmak +
elde olmamak +
elde tutmak +
elde etmek +
elde+
eldecı + (zılliyet)
eldecılık +
eldeli+
eldesiz+
elibeline+
(bir motif)
eli belinde +
eliböğründe +
(ahşap destek)
eli böğründe +
eli kulağında +
eli şakağında +

eli yüreğinde +
eninde sonunda +
esasta +
esnasında +
eteği belinde+
evi sırtında +
evvelemerde +
evvelinde -

farkında -
farkında olmak +
farkındalık +
fırında makarna +
fi tarihinde +

geçende +
geçenlerde +
gelecekte -
genelde-
gerçekte +
gıyabında +
görünürde +
görünüşte +
gözde+
gözü dışarıda +
göz önünde +
gözü toprakta-
günümüzde -

haddizatında +
hakkında +
hakikatte -
havada kalmak +
hayatta -
hazırda -
her hâlde +

icabında +
içinde +
ikide bir +
ikide birde +
iki cihanda -
ilk ağızda +

ilk bakışta +
ilk planda +
ileride +
indinde +
istikbalde -
iş başında eğitim +
iş tıkrında +
işler tıkrında -
işte +
kaçta + (ne zaman)
kaçta kaç
kararında +
karda kışta-
karnı burnunda +
kapı aralığında -
kapıda kalmak +
kendinde -
keyfi yerinde +
keyfinde -
kırk yılda bir +
kış ortasında -
kıyıda köşede +
kıyıda bucakta +
kurada -
küçük çapta +

laf aramızda +

meydanda+
(aşikâr)
mal meydana -
masa başında +

nazarında+
nerede akşam
orada sabah +
nerede bu bolluk +
nerede hareket
orada bereket +
nerede kaldı +
nerede kaldı ki +
nerede, nerede +
nerede +

neredeyse +
nihayette -
nihayetinde +

o esnada -
orada +
oracıkta +
o sırada +
o saatte +
o takdirde +
o yolda +
on beşinde -
ondalık +
ondalıkçı +
ondalık sayı +
ondalık kesir +
ondalık sistem +
ortalıkta +

öğlende
+öncesinde-,önde-
lik+
ötede beride+
ötesinde berisinde +
özdeş?

perde arkasında +
peşinde -

raddelerinde +

saatinde +
sağda solda -
sahanda
yumurta -
fırında makarna +
sayede -
sayesinde +
saniyesinde -
sırada -
sırasında +
solda sıfır +
sonunda +

sonuçta +
sonrasında -
söz aramızda +
sularında +

şurada +

tıkrında + bk. işler
tıkrında -

ufak çapta +
uğrunda +
ulu orta +

üzerinde durmak +
üzerinde+

yakında +
yakınlarda +
yanında +
yanı başında +
yarıdası -
yedekte -
yerinde bulmak +
yerinde +
yerindelik +
yerli yerinde
olmak +
yerli yerinde +
yukarıda -
yüzde işareti+
yüzde yüz +
yüzdellik +
yüzde +
yüzdeci +
yüzdecilik +

vaktinde+
vaktizamanında +
zamanında +
zimmında +

210 kelime